

УДК 81'33:165.194

Н. В. Вдовиченко

ДОСЛІДЖЕННЯ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИХ КОНЦЕПТІВ У СВІТОВОМУ ТА ВІТЧИЗНЯНОМУ МОВОЗНАВСТВІ

У статті зроблено спробу осмислення історії лінгвістичного вивчення морально-етичних концептів. Розглянуто особливості поняття «морально-етичний концепт», з'ясовано найбільш поширені методи та підходи, використовувані дослідниками для опису морально-етичних концептів в рамках різних міждисциплінарних галузей сучасної лінгвістики.

Ключові слова: морально-етичний концепт, когнітивна лінгвістика, лінгвокультурологія, цінність, методи дослідження.

Вивчення концептів, що відображають духовну сферу життя українців, становить особливий інтерес для лінгвістичних досліджень, оскільки саме вони дають багатий матеріал для осмислення мовної і концептуальної картин світу, національного менталітету.

Концепти етичної сфери в українській мові включають лексеми, значення яких складають зміст національної мовної свідомості й створюють у сукупності картину «наївної етики», яка репрезентує етичне світобачення носія мови. Спосіб концептуалізації світу в лексичній семантиці, зокрема того його фрагменту, який фіксує ціннісні знання про світ – сьогодні у центрі уваги багатьох вітчизняних та зарубіжних лінгвістів.

Однак, на сучасному етапі розвитку мовознавства дедалі актуальнішою стає проблема систематизованого опису морально-етичних концептів, зміст яких реєструється в лексико-семантичному просторі природної мови.

Метою даної статті є реферативний огляд доробку мовознавців щодо вивчення вербалізації етичних концептів. Незважаючи на численні публікації, присвячені морально-етичним концептам у різних картинах світу, ще не проводилося узагальнення напрацьованого з системних позицій. В цьому полягає новизна нашої роботи.

Відповідно до мети було поставлено такі завдання: обґрунтувати трактування поняття «морально-етичний концепт», з'ясувати, які морально-етичні концепти підлягали лінгвістичному аналізу, які методи дослідження використовувались мовознавцями, виявити наукові перспективи подальшого розвитку даної теми.

Об'єктом нашої роботи виступає мовознавчий дискурс, предметом – особливості наукових підходів до вивчення морально-етичних концептів.

Слово «мораль» – латинське за походженням і є прямим аналогом грецького терміна «етика». У процесі розвитку культури в рамках академічних наук за названими словами закріплюється різний зміст: етикою називають галузь знань, науку про мораль. Під мораллю у європейській філософії, розуміють такий зріз людського досвіду, різні сторони якого позначаються словами «добро» і «зло», «чеснота і вада», «правильне» і «неправильне», «обов'язок», «совість», «справедливість» тощо [15:610].

Отже, етика, як розділ філософії, розглядає цінності, які наділені максимального значимістю в системі моралі. У загальнокультурній лексиці слова «моральний» та «етичний» продовжують вживатися як синонімічні.

Концепти, що регулюють відношення між людьми з погляду норм та принципів, які діють у певній мовній спільноті, одержали назву «морально-етичні».

У сучасній лінгвістиці семантичні дослідження етичних концептів представлені різноаспектними роботами вітчизняних та зарубіжних мовознавців, виконаними у рамках різних міждисциплінарних підходів.

Прикладом культурологічного опису концептів став словник авторитетного російського вченого, філолога, семіотика Ю.С.Степанова [19]. Автор розглядає концепти ПРАВДА, ЗАКОН, БЕЗЗАКОННЯ, СОВІСТЬ, ГРІХ як елементи культури у свідомості людини. Використовуючи дані різних наук, він вивчає «те, за допомогою чого культура входить у ментальний світ людини, а, з іншого боку... те, за допомогою чого сама людина входить в культуру» [19:40]. Безпосереднім об'єктом дослідження у словнику виступають тексти, пов'язані з актуалізацією концепту. Концептологію автор розглядає, як дисципліну, що займається вивченням «культурних концептів», тобто таких понять, які визначають поведінкові, оцінні, естетичні та інші норми і виражаються абстрактними іменами.

У рамках когнітивного підходу до мови сформована ієрархія мовних концептів, де елементарною одиницею виступає концепт індивідуальної психіки, «схоплений знаком» [11:90]. Вивченням концептів з позицій структури індивідуальної мовної свідомості займається когнітивна лінгвістика (О.О.Селіванова, О.С.Кубрякова, З.Д.Попова, І.А.Стернін та ін.). Дослідження концепту як колективного змістовного ментального утворення, що фіксує своєрідність відповідної культури є прерогативою лінгвокультурології [8:33].

Культура фіксується в різноманітних формах, з-поміж яких мові належить чільне місце, культура виявляється у мовній свідомості, мовленнєво-комунікативній поведінці, що найповніше спостерігається у дискурсі, тому важливим є протиставлення лінгвокогнітивних і лінгвокультурних концептів, де перші окреслюють рух від людини до культури, а останні – від культури до людини [7:97]. Такі напрями руху значною мірою корелюють з підходами «від функції до форми» і «від форми до функції» у функціональній лінгвістиці, де вихідними постають поняттєві категорії [5:19].

Як одиниця лінгвокультурології, концепт містить ціннісну, образну й поняттєву сторони [7:91]. Ядро лінгвокультурного концепту складає ціннісний елемент як виразник культурної цінності загалом [9:76 – 77], тому будь-який лінгвокультурний концепт є когнітивним, т. як співвідноситься з певними структурами знання, тоді, як когнітивний концепт, пов'язаний з ціннісною кваліфікацією, вважається лінгвокультурним [1]. Аналіз мовного вираження етичних цінностей представників різних культур дозволяє робити висновки про особливості етичного мислення, національного характеру етносу в цілому.

Концептуальне осмислення категорій культури в системі образів, що кумулюють світобачення українців, здійснено у монографії В.І.Кононенка «Концепти українського дискурсу». Автор розглядає морально-етичні цінності ДОБРО, ЗЛО, ПРАВДА, СПРАВЕДЛИВІСТЬ, ЗРАДА, ГРІХ через систему українського художнього дискурсу, що зрештою «перетворюється в пошуки правди, справедливості, добра для всіх» [10:9]. Концептуальний аналіз дає змогу авторові описувати концепти у їх взаємозв'язку, що забезпечує формування цілісного уявлення про мовно-стилістичні особливості ідіостилю того чи іншого письменника, дискурсу в цілому і українську мовну картину світу зокрема.

У масштабі національної свідомості відбувається пошук етнічної специфіки української лінгвокультури у зіставленні з іншими лінгвокультурами. У монографії В.І. Голубовської «Етнічні особливості мовних картин світу» розглядаються культурно марковані мовні об'єкти з системно-семіотичного погляду. Авторка проводить дослідження не лише на лексико-фразеологічному рівні, який є носієм втілення морально-ціннісної концептуалізації об'єктивної дійсності, а й на морфологічному та синтаксичному рівнях мовної структури, моделює за допомогою «до-знакових, знакових і супразнакових» мовних величин прикметні риси національного світосприйняття. Окремий розділ присвячено порівняльному аналізу культурно детермінованих слів-концептів ДУША і СЕРЦЕ, що становлять морально-емоційне ядро людини [4].

Зафіксовано низку робіт російських лінгвістів, які уточнюють і розвивають положення концепцій Ю.С.Степанова, В.І.Карасика, С.Г.Воркачова, Г.Г.Слишкіна,

М.А.Красавського щодо моделювання лінгвокультурного концепту (К.А.Довженкова «Концепты «Стыд» и «Вина» в русской и немецкой лингвокультурах; С.А.Малахова «Личностно-эмоциональные концепты ГОРДОСТЬ и СТЫД в русской и английской лингвокультурах»; И.В.Кононова «Структура и языковая репрезентация британской национальной морально-этической концептосферы (в синхронии и диахронии)»; Н.О.Козина «Лингвокультурологический анализ русского концепта ГРЕХ»; Е.А.Сёмухина «Концепт ГРЕХ в национальных языковых картинах мира»; М.Н.Бушакова «Лексико-семантические и православно-культурные параметры концепта ГРЕХ в русском языке»; Н.М.Панченко «Средства объективации концепта ОБМАН» та ін.).

Ціннісний «вимір» концепту став визначальним у порівняльному аналізі змістових характеристик концептів російської лінгвокультури ЗАКОН, ПРАВДА, ИСТИНА, СПРАВЕДЛИВИСТЬ, ОБОВ'ЯЗОК, ГРІХ, ВИНА, СТИД та їх еквівалентів у німецькій лінгвокультурі (С.В.Бабаєва). Авторка, використовуючи методи загального мовознавства (компонентний, контекстуальний, інтерпретаційний, етимологічний аналіз, соціолінгвістичний експеримент), визначає семантичні ознаки у структурі значення лексичних та фразеологічних одиниць і на підставі комбінаторики цих ознак виявляє поняття, що містять аксіологічний компонент. Поєднання концептологічного і дискурсивного підходів дозволяє дослідниці з'ясувати домінантні цінності лінгвокультури, визначити ієрархію одиниць аксіологічної картини світу [1].

Лінгвокультурні концепти, співвідносні з категорією норми, у російській лінгвістиці неодноразово розглядалися і з логіко-лінгвістичних позицій, одержавши детальний опис у роботах Н.Д.Арутюнової («О стыде и совести», «О стыде и стуже»), Л.Г.Панової («Грех как религиозный концепт (на примере русского слова «грех» и итальянского «рессато»)), Т.В.Булигіної та О.Д.Шмельова («Грамматика позора»), І.Б.Левонтіної та О.Д.Шмельова («За справедливостью пустой»), А.А.Залізняка («О семантике щепетильности (*обидно, совестно* и *неудобно* на фоне русской языковой картины мира»)), В.Г.Гака «Актантная структура Греков и добродетелей»), О.В.Падучевої («Семантика вины и смещение акцентов в толковании лексики»), О.Ю. Богуславської («И нет греха в его вине (виновный и виноватый»)). Результати досліджень соціо-оцінних концептів знайшли висвітлення у книзі «Языки этики» із серії «Логический анализ языка» [12].

Описуючи етичні концепти як сукупність базових, елементарних понять, що пояснюють логіку реальності [2:50], автори збірника розглядають імена концептів як такі, що мають соціо-оцінне значення. Таке значення характеризує відношення між дійсним світом і його ідеалізованою моделлю; об'єднує об'єкти за їх впливом на людину; своїм референтом має якість, яка не є іманентно належною предмету, а надається йому зовні; має відносний характер через зв'язок із нормою і часом. Значну увагу приділено історії становлення етичних концептів у російській мові та російській культурі, розглянуто види деонтичної модальності, які визначають специфіку морального дискурсу – релігійного та світського, виявлено граматичні та лексичні засоби вираження етичної оцінки в різних культурах.

Семантика лексичних одиниць, як конвенційний результат категоризації й концептуалізації світу представниками української спільноти, є предметом уваги

Т.В.Радзієвської. Авторка описує семантичну структуру концепту ГРІХ як такого, що належить до генеративних механізмів мовнокультурної природи, т. як він є акумулятором інформації про поведінкові сценарії, прийняті в культурі, які «включають психічні, ментальні, емоційні стани, різні види комунікативних дій (автокомунікацію, ритуальну, фактичну комунікацію тощо)» [17:152].

Дослідниця також розглядає особливості семантичної категоризації лексем, що об'єктивують концепти СОВІСТЬ і СУМЛІННЯ, шляхи їх метафоризації та метонімізації, виявляє когнітивну та функціональну специфіку цих концептів у художньому стилі, з'ясовує концептуальний зв'язок з іншими концептами етичної, психічної та ментальної сфер, такими як ЧЕСТЬ, ПЕРЕКОНАННЯ, ПРАВДА, ОБОВ'ЯЗОК [18].

У межах лінгвокогнітивної парадигми в українському мовознавстві розпочато дослідження концептосфери Бог, яка реалізується в бінарній опозиції ДОБРО/ЗЛО (П.В.Мацьків). Автор розглядає концептосферу Бог у системі сакрального, фольклорного і словниково-діахронного дискурсів, інтерпретуючи архетипні, прототипні, символічні, асоціативні значення, а також виявляючи парадигматичні, синтагматичні, епідигматичні відношення в окресленій концептосфері. Специфіка вияву концептосфери Бог у різних дискурсах зумовила використання різних методів, зокрема когнітивного моделювання через фреймові структури, розробленого і апробованого у працях С.Жаботинської та Г.Поліної, семантичного профілювання Є.Бартмінського, поняттєвого поля. Інтегральний напрям дослідження сприяв поглибленню теорії лінгвокогнітивізму з її зосередженням на дискретній одиниці колективної свідомості [14].

Для семантичного аналізу універсальних етичних концептів лінгвісти використовують також «реальний» дискурс мовців, для отримання якого застосовують експериментальні психолінгвістичні прийоми вільних асоціацій і тлумачень, де етичні концепти виступають в ролі слів-стимулів і предметів тлумачення. Дослідження концепту з таких позицій ґрунтується на психолінгвістичному підході до розуміння природи концепту, провідні принципи якого визначені Д.С.Ліхачовим, який головною функцією концепту називає заміщення слова в індивідуальному баченні і у відповідному контексті [13:281]. Ця думка продовжена О.О.Залевською, яка розглядає концепт як реально наявне в людській свідомості динамічне перцептивно-ментально-афективне утворення [6:39].

«Мінімізовані і національно-детерміновані» (В.В.Красних) уявлення про БЛАГО, ГІДНІСТЬ, ДОБРО, ЗЛО, ОБОВ'ЯЗОК, СПРАВЕДЛИВІСТЬ, ЧЕСТЬ у молодіжному українському середовищі, а також лінгвістичні особливості зазначеного дискурсу стали основою моделювання картини «наївної етики» цієї частини українського соціуму в дисертаційній роботі Т.О.Попової «Психосемантика універсальних етичних концептів в етномовній картині світу» [16].

З огляду на «концептологічний бум» останніх півтора десяти років, прикметною ознакою якого є вияв особливостей семантики інваріантних категорій етики і психології та їх варіативних реалізацій в лексиці конкретних етнічних мов, відомий російський концептолог С.Г.Воркачов на позначення духовних сутностей, які характеризуються світоглядною спрямованістю, універсальним характером, семантичною складністю, аксіологічністю, зв'язком із закономірністю, запропонував

ввести ім'я «ідея». Такий підхід, на думку вченого, дозволяє синтетично розглядати опозитивні концепти без відповідних уточнень термінологічного апарату, а, отже, знімає евристичну обмеженість терміну «концепт». С.Г.Воркачов описує світоглядну універсалью СПРАВЕДЛИВИСТЬ, як «базову структуру соціокоду», обґрунтовує вибір імені «ідея» для найменування даної семантичної сутності і розглядає її в парі СПРАВЕДЛИВИСТЬ/НЕСПРАВЕДЛИВИСТЬ [3: 23 – 27].

Отже, сучасна лінгвістика демонструє різноманітні можливості вивчення морально-етичних концептів, які своїм опертям мають лінгвокогнітивну, лінгвокультурологічну, психолінгвістичну, логіко-поняттєву, культурологічну традиції українських та російських наукових шкіл.

Пропонована стаття репрезентує фрагмент дисертаційного дослідження «Вербалізація універсальних морально-етичних концептів в українській мовній картині світу». На наш погляд, механізми вербального освоєння людиною духовних цінностей соціуму в українській мовній картині світу, на відміну від російської, ще недостатньо вивчені. У наступних публікаціях ми маємо намір описати результати аналізу концепту СОРОМ та ПРОВІНА, що не були ще об'єктом уваги українських мовознавців.

Література

1. *Бабаєва Е. В.* Лингвокультурологические характеристики русской и немецкой аксиологических картин мира [Электронный ресурс]: дисс. ... доктора филологических наук: 10.02.20 / Бабаева Е. В. – Волгоград, 2004. – 438 с. – Режим доступа до дисертації: 31f.ru/dissertacion/11-dissertaciya-lingvokulturologicheskie-harakteristicki-russkoj-i-nemeckoj-aksiologicheskikh-kartin-mira.html
2. *Вежбицкая А.* Понимание культур через посредство ключевых слов. Пер. с англ. А.Д.Шмелёва / А. Вежбицкая. – М. : Школа «Языки славянской культуры», 2001. – 288 с.
3. *Воркачѳ С. Г.* Правды ищи: идея справедливости в русской лингвокультуре: монография / С. Г. Воркачѳ. – Волгоград : Парадигма, 2009. – 190 с.
4. *Голубовська І. О.* Етнічні особливості мовних картин світу: монографія / І. О. Голубовська, 2-е вид., випр. і доп. – К. : Логос, 2004. – 284 с.
5. *Загнітко А.* Класифікаційні типології концептів / А. Загнітко // Лінгвістичні студії : 36. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред.. А.П.Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2010.– Випуск 21. – с. 12 – 21.
6. *Залевская А. А.* Психолингвистический поход к проблеме концепта / А.А.Залевская // Методологические проблемы когнитивной лингвистики [под ред. И.А.Стернина]. – Воронеж: Изд-во ВГУ. – 2001. – с. 36 – 44.
7. *Карасик В. И.* Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И.Карасик. – Волгоград : Перемена, 2002. – 477 с.
8. *Карасик В. И.* Языковые ключи / В. И. Карасик. – Волгоград : Парадигма, 2007. – 520 с.
9. *Карасик В. И., Слышкин Г. Г.* Лингвокультурный концепт как единица исследования // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Науч.изд. / Под ред. И. А. Стернина. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 2001. – С. 75 – 80.

10. Кононенко В. І. Концепти українського дискурсу: монографія / В.І.Кононенко. – Київ – Івано-Франківськ, 2004. – 248 с.

11. Кубрякова Е. С., Демьянков В. З., Панкрац Ю. Г., Лузина Л. Г. Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С.Кубрякова, В.З.Демьянков, Ю.Г.Панкрац, Л.Г.Лузина [под общей ред. Е.С.Кубряковой]. – М. : Изд-во МГУ, 1996. – 246 с.

12. Логический анализ языка : Языки этики : Сб.ст. / Отв. ред. Арутюнова Н.Д., и др; РАН. Ин-т языкознания. – М. : Языки русской культуры, 2000. – 444 с.

13. Лихачев Д. С. Концептосфера русского языка / Д.С.Лихачев // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста : Антология. – М. : Academia, 1997. – с. 280 – 287.

14. Мацьків П. В. Концептосфера Бог в українському мовному просторі: монографія / П.В.Мацьків. – Київ; Дрогобич: Коло, 2007. – 332 с.

15. Новая философская энциклопедия : В 4 т. – М.: Мысль, 2000 –2001. Т.2. – 2001. – 634 с.

16. Попова Т. О. Психосемантика універсальних етичних концептів в етномовній картині світу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.15/ Т.О. Попова. – К., 2004. – 20, [1] с.

17. Радзівська Т. В. Сценарний та оцінний компоненти концептів етичної сфери (на прикладі концепту гріх) / Т.В. Радзівська // Лінгвістичні студії: Зб. ст. – Черкаський держ. ун-т. – 2002. – Вип.4. – С. 141–153.

18. Радзівська Т. В. Совість і сумління крізь призму української мови // Т.В.Радзівська. – Мовознавство. – 1999. – № 1. – С. 31–39.

19. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования / Ю.С.Степанов. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824 с.

Vdovichenco N. V. The research of moral and ethical concepts in world and domestic linguistics

The history of linguistic studying of moral and ethical concepts is described in the article. The features of the notion moral and ethical concepts are considered, the most common methods and approaches to concept description and investigation within the different interdisciplinary branches of modern linguistics are defined.

Keywords: moral and ethical concept, cognitive linguistics, lingvokulturologiya, value, research methods.

Вдовиченко Н. В. Исследование морально-этических концептов в мировой и отечественной лингвистике

В статье сделана попытка осмысления истории лингвистического изучения морально-этических концептов. Рассматриваются особенности понятия «морально-этический концепт», описываются наиболее распространенные методы и подходы, используемые исследователями для описания морально-этических концептов в рамках различных междисциплинарных отраслей современной лингвистики.

Ключевые слова: морально-этический концепт, когнитивная лингвистика, лингвокультурная ценность, методы исследования.